

## ІХ

Нема, кажуть, такого лиха, щоб в йому не було, хоч на макове зерно, добра. Може, воно й справді так. Поки нездужав Горovenко, через Ломаків перейшла і втихомирилась хвиля гутірки про його, і не довелось йому слухати про себе нісенітницю, а часом і бачить, як обходили його «приятелі». А гутірка стояла велика!

— Чи чули, чи чули, — бігала по місту до знайомих Свистуниха, — у Горovenка трусили. Хто б сього сподівався, щоб наш чоловік, українофіл, та пристав до анархістів?..

— Хіба ж Горovenко пристав до їх? — питали у Свистунихи. — Але у його нічого не витрусили?

— Так що, що не витрусили, умів кінці сховати, розумна голова, сього нічого і ховати... і він за одно з анархістами. Тривайте, ще, може, й його заберуть, нехай лиш видужає.

— Не заберуть нині, — провадив Шварцман, — а з служби проженуть, вже йому більше не вчителювати.

— Нічого й жаліти, він напучував до соціалізму гімназистів, — гомонів протопоп Верба, — я добре знаю його думки; я давно примічаю, якої історії він навчає; але не моє діло; я мовчав, а от воно і виявилось.

— Про се я не знаю, — говорив Шварцман, — але виженуть його з служби за іншу річ. Ви не чули, яку бумагу він написав за Шпаченка? Рада рішила вигнати Шпаченка з гімназії за те, що роздавав у класі прокламації, а Горovenко став на тому, що ні за що виганяти, і написав свої уваги, та такі уваги, що то й зараз друкуй у «Народній волі» .

По других кутках говорили:

— Нещастя у вас, Ольго Олександровно, — говорив Горovenчиси старий міщанин, швець Копил, що шив Горovenкові чоботи.

— Самі знаєте, — відповідала вона.

— Що ж!.. усі під богом. Його свята воля на все, тільки аби здоров'я вашому сину, а що люде плетуть, на те не вважайте.

— Що ж плетуть?

— Та от писар нашого судії зайшов якось до мене чоботи полатати синові його — він у гімназію ходить — і почав: от, каже, які тут вчителі завелись, і почав, і почав...

— Що ж він?

— Таке поніс, що я слухав, слухав та кажу: се все брехня!.. от що... Як брехня! Хіба не правда, що Горovenко усіх лаяв? А я йому: настояща, кажу, брехня; лаяв того, хто стоїть того, щоб лаяти його, а не всіх... Тут сидів і кум мій, коваль, і той заступився; трошки на хмелю був та прямо так тому писареві в очі: а, по-вашому, каже, треба мовчати, хоч би що? Хоч нехай тобі в очі плюють, б'ють, а ти мовчи? Так, чи що? І пристав до писаря; насилу я його втихомирив. — Воно, кажу, куме, правда, що і собака огризається, як на хвіст наступиш, та се не нашого розуму діло...

— Ой, серденько, серденько, — голосила вдова протопопша, зустрівши в церкві Горovenчиху, — яке лихо, яке лихо, наробили вам на все місто сорому...

— Якого там сорому, — відрізала Горovenчиха. — Сором, як за злодійство трусять, а безвинно, що за сором?..

— А все-таки, все-таки, благородний чоловік, а його трусять.

— Тим-то і трусять, що він благородний; коли б був злодій або подлець, так би не трусили. Який тут сором? Я усім в очі прямо кажу: трусили мого сина — а за що? не знаю; знаю тільки, що він нічого безчесного не заподіяв, нічого не вкрав, нікого не ограбив. Сором! От вигадали ви... З такого сорому лице не горить...

— Отсе в нас в гімназії такого ще зроду не було, — говорив старий педель молодшому

сторожу, — вчителя трусили.

— А що ж, коли і вчитель прокрався, так хіба його вже не можна й потрусити?..

— То-то! дурний! хіба його за злодійство трусили?

— А то ж за що? Трусять тільки злодіїв.

— Нерозумна ти голова... він не такий, щоб вкрати; він ще своє віддасть, а против царя, значить, ішов.

— Против царя?

— Еге!

— От воно що... а я думав, що він прокрався... Тим-то вночі його й трусили, що против царя.

— Авжеж, щоб ніхто не знав...

— Чого ж він против царя? За що?

— Гм, чого! В тебе, бачу, в бороді гречка починає цвісти, а в голові на розум ще цілина не орана... От що... Звісно тепер тобі чи ні, що є податі, налоги та некрутчина.

— Сам плачу, так добре знаю.

— Ну, так вони, оті спеціалісти, чи як їх в бога, і кажуть, що велика стала плата, а через неї на все така дорожня.

— Що правда, так правда.

— Так вони кажуть: не треба ні подушних, ні якої плати в казну, а цар каже: «Гм, з чого ж я житиму, самі посудіть; не йти ж мені в найми».

— І се правда, треба з чогось і царю жити.

— Вони кажуть знов: війська не треба, а цар питає: «Чим же воюватиму? Без війни ж не можна. Турка смиряти треба, щоб не бунтовав!»

— А вже ж без війни не можна.

— Вони знов: у людей, кажуть, землі мало, а у панів сила її, а цар їм на се: «А вам яке діло до сього? Зась! Хіба ви давали панам землю?»

— Так вони що йому на се?

— Що ж вони!.. Звісно що!.. Коли, кажуть, зась, так і зась, ми собі й підемо... І пішли.

— І не зговорились з царем?

— Де тобі і зговориться, коли і слухать не хоче.

— Ну?

— Ну і нічого, тепер їх і ловлять.

— Нащо?

— А кого, значить, в Сибір, а кого на шибеницю.

— За що ж?

— Так, значить: не йди проти царя; а коли тобі землі мало, так от тобі Сибір... дри — хоч усю, а ніхто тобі не заборонить.

— Хіба вона нічия?

— Тепер нічия, а колись, кажуть, була якогось царя не нашої віри: він удержував її за собою поти, поки усе золото повикопував, а повикопувавши, зложив його на кораблі та й плюнув: беріть, каже, Сибір отсю, хто хоче, мені вона не потрібна, у мене і без неї доволі землі.

— Так ніхто й не бере?

— Усі цураються.

— Чому?

— Мерзла земля... не в'ореш.

— От що!

— Так отуди-то усіх і засилають, хто против царя.

— Не всіх, кажу, головніших на шибеницю.

- А нашого ж Горовенка?
- Ще не прийшла про його бумага до директора. Як прикажуть, так і буде... чи в Сибір, так і в Сибір.
- Хто ж се прикаже?
- Начальство, попечитель.
- От воно як.
- А ти думав як? Проти царя йти не переливки!.. От ще коли б і нам чого не було...
- Нам? За що?
- Та воно-то нізашо, а все, часом, щоб не сказали: чому ви не донесли, що Горовенко спеціаліст?
- Я сього не знав... я недавно у вас... А ти хіба знав?
- Я? Де ж мені знати; я в класі не сиджу, не знаю, чому він там навчає. А так як же ти вгадаєш, хто спеціаліст, а хто не спеціаліст?
- Звісно, так не вгадаєш.
- 
- Тобі б тепер поїхати на все літо в Крим, — радив Горовенкові Харченко, як став той на ноги. — Там би ти добре поздоровів.
- Там би я другого тифу добув, — відповів Горовенко. — Хіба ти не знаєш, що діється в Ялті? Он якийсь секретар сімферопольського архієрея приїхав у Ялту; зараз у нього: паспорт! А він каже: «Який паспорт? Я десять літ їжджу сюди без паспорта, від Сімферополя до Ялти сорок верстов; у Ялті мене всяке знає... нащо паспорт? До завтра, — каже, — і сам архієрей сюди буде». Ну що ж ти думаєш? Посадили на віз його з двома урядниками і виправили у Сімферополь!.. Ні, вже за Крим дякую тобі... Цур йому.
- Ну, за границю.
- Се інше діло, так ні з чим.
- Хіба там багато треба? Коли є карбованців триста, і доволі.
- То-то зле, що нема. Усього на все маю один лотерійний білет на сто карбованців... Та он три шахви з книжками, от і все, що вислужив за дванадцять літ.
- Ти б подав просьбу до попечителя; певно, що не відмовив би тобі в запомозі... Візьми від мене свідоцтво про недуг.
- Ні, не хочу, бридко просити... От коли б у нас була своя каса — друге діло... Та чого ж я не робив, як не підбивав своїх товаришів, нічого не вдіяв; не хочуть та й не хочуть.
- Коли так, так ось що: я позичу тобі сто карбованців та Копач сто; от і буде з тебе, їдь на літо в гори, чи в Швейцарію, чи в Саксонію, чи до наших гуцулів.
- Горовенко замислився.
- Ну, що ж? — допитувався Харченко.
- Сам не знаю; якимось ніяково на чужі гроші їхати... і в тебе, і в Копача, які там гроші; з останнього ввірвете.
- Се вже наше діло.
- Не ваше, а моє. Взявши, треба вернути.
- І вернеш; виплачуватимеш не разом, а потроху.
- Добре, а як помру там?
- Ну, тоді на тім світі гарячим вугіллям віддаси, — шутковав Харченко.
- Ні, так не можна, знов же і матір... як її покинути? Хіба от як: візьми ти з Копачем у застанову мої книжки; як помру я — там, за границею, продайте їх і верніть свої гроші; книжок у мене, бачиш, стільки! Кому і не треба, дві тисячі дасть... Тільки мороки наберетесь, поки

спродасте... у Ломакові се трудно...

— Нехай буде по твоєму, — відповів Харченко, — тільки їдь, їдь швидше; завтра подавай, щоб дали тобі одпустку...

— Добре, добре... подам; а ти піди до Шварцмана: нехай напише заставну бумагу... Інак я не хочу...

— Добрий день вам! — промовив, входячи в хату інспектор Петраш. Після трусениці він се вперш завернув до Горовенка.

— Та й змарніли ж ви вельми, — промовив він до Горовенка. — Хоч воно і не диво: таке лихо винести! Трусениця! Недуг...

— Зате, — відповів Горовенко, — загартовався тепер! Кажуть: не такий чорт страшний, яким малюють його; а я скажу, що трусениця страшній, ніж про її говорять! От, бачте, якого лиха вона наробила мені. Але ж лихо не без добра; тепер вже не злякає мене ніщо, бо в очі бачив найгірше паскудство... Що ж там у нас в гімназії? До мене ніхто з товаришів і не навідався...

— Та самі знаєте, — відповів Петраш, дивлячись на свої чоботи, — гаряча пора була у нас, наші жнива; ніколи всім... тепер от скінчились екзамени, робота поменшала, я зараз до вас...

— Спасибіг, спасибіг вам... Якже наші екзамени? Ніхто з історії не обрізався?

— Де вам! Як на диво, всі добре здали.

Горовенко зрадів.

— А Шпаченкові що?

— Отсе тільки вчора прийшла за його бумага...

— Що ж?

— Затвердили в окрузі наше рішення.

— Значить — вигнати?

— Не вигнати, а віддати батькові з тим, що коли хоче, нехай віддає в гімназію у другій окрузі...

— Не вмер Данило — болячка вдавила... теж та на те... погано.

— Буває і гірш... інколи виганяють зовсім неповинного чоловіка за те, що він добра хотів другому...

— Чого не буває, — озвався Харченко.

Петраш мулився, дивився в вікно, на стелю, на долівку, силкуючись, щоб очі його не зустрілись з поглядом Горовенка. Видно було, що його щось кортить, що щось мулить у його під язиком, та не знає він, з чого начать.

— А я отсе раджу Юркові, — обізвався Харченко до Петраша, — щоб їхав в гори, за границю, набирався здоров'я.

— Добре діло.

— Треба їхати, та ще чи пустять, чи дадуть відпустку, хоч би до Семена, — сказав Горовенко.

— Гм! відпустку... можна... відпустку... он, бачте... — мимрив Петраш, — як би вам теє... сказати... вибачте, сам знаю, що неприємно...

Горовенко і Харченко глянули на його і разом спитали:

— Що таке неприємно?

— Вибачте, не я; ей богу, не я... приказано, повинен слухати...

— Та що таке?

Петраш витяг з-за пазухи бумагу і подав Горовенкові. То був атестат йому з гімназії.

— От як!.. І несподівано і швидко дали відпустку, — промовив Горовенко, показуючи атестат Харченкові.

— Не наша вина, не наша і воля. Начальство... учора прийшов приказ від попечителя, щоб увільнити вас з вчительства... ми зараз написали атестат. От вам і жаловання по сей день, —

Петраш положив на стіл гроші, поклонився і пішов.

— Що скажеш? — спитав Горовенко.

— Я сподівався сього, сього всі в городі ждали, та не хотів я тобі говорити, щоб не тривожити.

— Байдуже! я спокійний. — Справді Горовенко нову вістку прийняв спокійно. — Хоч правду сказати, — говорив він далій, — жалко мені гімназії... служба мені — дарма; гроші я зароблюю і приватними уроками: а жаль, що в гімназії підрізали мені крила.

— Переходь в другу яку; хіба мало їх в Росії!

— Не в українську гімназію я не піду... та і куди тебе приймуть з таким вовчим білетом? Ти ж прочитав, що там написано, що мене увільнили без просьби... Цікаво б знати за що? Чи за те, що знав Ревуна, чи за те, що вступився за Шпаченка?

— Мабуть, усього потрошку: одно до другого... Що ж мислиш робити?

— Що ж? Більш нічого, як приватної роботи шукати. До сього часу я не брав її, цурався, щоб не віднімала у мене часу; а тепер мушу нею жити.

— А за границю — все-таки їдь.

— Ні, тепер шкода: тепер шукай мені вроків...

— За сим діло не стане.

Вийшовши від Горовенка, Харченко пішов до Копача переказати йому сумну новину.

— Що ж Горовенко? — спитав Копач. — Як на його ся okazія? Чи не звалить його знов?

— Здається, ні; він же охрещений; трусениця, Ревун, Шпаченко — ті ж загартували йому нерви... а от за матір його я боюсь... у неї організм напоготові... любов до сина піддала їй сили; але сі старечі сили такі, що тільки нехай їх торкне яке невеличке лихо, вони осядуть, а часом і розлетяться; я за неї боюсь...

І Харченко не помилився. Три дні кріпилася Горовенчиха, довідавшись про синове лихо, на четвертий злягла... Юрко побіг за Харченком...

Харченко здивовався, глянувши на Горовенчиху, так швидко вона перемінилась. Лице обвисло, очі запали глибоко; дихала важко, з перервами.

— Що в вас болить? — питав лікар.

— Нічого, нічого; я тільки вельми слаба.

Харченко авскультіровав недугу.

— Що в матері? — питав Горовенко.

— Зараз я сам не знаю... побачимо дальше... Стара вона людина, а до того у неї є великі сліди старого недугу. Чим вона боліла?

— Соромно сказати, я не знаю; як пішов я в корпус, так, поки не скінчив університету, не жив з нею. При мені вона нічим не боліла, ні на що не жалілась.

— Мабуть, у неї був колись або тиф, або велика ревматизма.

— Так вона небезпечна? — тривожився Юрко.

— У таких літах усякий недуг небезпечний... Побачимо через ніч.

Вночі стара страшно застогнала. Юрко кинувся до неї.

— Синочку мій, синочку!.. я вмираю... у грудях давить...

— Господь з вами, матусю! Чого ви гадаєте про смерть.

— Чую, синочку, що смерть за плечима... та й час вже мій... пожила-таки, хвала богіві...

Прибіг вночі Харченко. Недужа лежала простягнувшись, сильно стогнала і жалілася, що під лівою лопаткою, в ліву руку і в потилицю вельми коле; а в грудях аж пече... дихать не дає.

— Мати небезпечна, — промовив лікар Горовенкові, вийшовши в другу хату.

— Боже мій! а все через мене! — скрізь сльози заговорив Юрко. — Трусениця, мій недуг, моя одставка... Боже, і я з нею помру.

— Заспокойся, — сказав Харченко, — всі від смерті не втечемо; але всі в свій час...

— Нащо мені жити без неї? Для кого я житиму?

— Для того, для кого і досі жив: хіба ти для неї жив, хіба для себе? Ти жив і мусиш жити для людей...

Горовенко тільки рукою махнув.

— Ой, ой, ой! — стогнала недужа.

Юрко і лікар прийшли до неї.

Минуло з півгодини. Недужа утишилась і промовила:

— От і пройшло все, от і здорова наче... ніщо не болить, а чую, чую і знаю, що не вставати вже мені... Юрасю, один ти на світі, один...

— Ні, не один, — озвався Харченко, — а є й інші приятелі.

Минуло кілька таких днів, за котрі Горовенко привик трохи до тяжкої думки, що мати небезпечна.

— Ой, ой, ой! душить, душить! — застогнала стара. — Синку... іди сюди... дай образ... — з великою силою підвелась вона на локіть. Харченко піддержав її. Горовенко впав навколішки біля ліжка і припав головою до грудей матері. Вона поблагословила, спустилась на подушку. Очі заплющились, губи висіли, дрожали... в грудях тяжко хрипіло...

— Братіку! поможи! — промовив плачучи Горовенко.

Харченко наклонився над недужою, бережно підняв віку... приложив ухо до грудей, підняв далій голову свою вгору, зітхнув і перехрестився... В холодній руці Горовенка лежала мертва рука матері, а він обсіпав її гарячими поцілунками...

Харченко підвів його; вивів в другу хату і, посадивши на канапі, дав понюхати якогось ефіру і промовив:

— Кріпись, Юрасю!.. А слізьми нічого не вдієш; рук не підложиш...

— Будьте ж ви всі, кати, прокляті віднині і довіку! Ви вбили мою матір. Тепер над теплим ще тілом її клянусь все своє останнє життя віддати народові!.. Як зумію... Я тепер соціаліст... Чуєш, Харченко! От я присягаю перед матір'ю, беру тебе в свідки, що з сього часу я... я... самий гарячий проводар соціалізму і революції!..

— Ну, ну, добре, добре... спершу втихомирся, а послі присягатимеш... тепер ти сам не свій! Серце в тебе говорить, а розум мовчить.